

undorító embert mutat, homloka keskeny, szeme vizenyős, tekintete ravasz. Én vagyok az. Magamra ismertem. És megértettem: minden, ami szép és ősi volt bennem, magas homlokom és átszellemült szemem – mindez ott maradt az úton, amely Circeziumon és Rilán keresztül Jeruzsálembé vezet [...] // Pétervár fölött pedig szürke és hideg az ég, az enyém, de idegen.”

A történet elején Lev Venyjamint nézte a tükörben: „erőt sugárzó arcú, magas férfi [...] szenvedélyesen ég vad, mélyen ülő, pusztaságot idéző szeme”. A két barát külleme bináris oppozícióban áll. Az ókori zsidó nemzeti, állami léttel, a visszatekintve „szép és ősi”, „átszellemült” önképpel szemben, a modern zsidó önképe a sokszor kényszerű „üzlet” tükrében esztétikailag taszító és az antiszemita benyomást interiorizáló, azt visszatükröző: „ravasz”. A galut, a száműzetés alávetett, a lelket is, fizikumot is megtörő állapot, de Jehuda is „szép és ősi” volt a babilóniai színben, amikor a hazatérőkkel Jeruzsálem felé haladt. Csakhogy a fenséges szépség, a hagyományhoz való visszatérésben és a nemzetalkotásban megtalált erő végül mégsem az övé, csupán a tudomásul vett kettősségek.

A szürke, hideg ég, a zsidó és emberi idegenség tudata, a vívódás és nyughatatlanság a szülőföld, az orosz nagyváros, a zsidó diaszpóra lét és a hazatalálás vágya, valamint az idegenségben megtalált intellektuális azonosság között – mindez együtt Lev Lunc par excellence modern zsidó elbeszélésének sajátja.

Pusztai Gábor

Jókai Hollandiában

A holland–magyar kapcsolatok története több évszázadra nyúlik vissza. Habsburg Mária, a Mohácsnál elesett II. Lajos özvegye bátyja, V. Károly császár hívására elhagyta Budát, és Németalföld helytartója lett. Michiel de Ruyter, a protestáns magyar prédikátorok kiszabadítójának nevét Debrecenben a Nagytemplom mögötti gályarabemlékmű örökítette meg [igaz, magyarosított formában, a mai napig De Ruyter Mihályként szerepel az obeliszken]. A 20. században az első és a második világháború utáni gyermekmentő akció jelent fontos kapcsolódási pontot a két ország között, mikor magyar gyermekek tízezrei pihenhették ki a háborús traumájukat, az éhezést és a nélkülözést holland nevelőszülőknél. A holland–magyar irodalmi kapcsolatokról azonban viszonylag kevés szó esik. Pedig itt is vannak kapcsolódási pontok, még ha ezek nagyrészt irodalmi fordítások révén jöttek is létre.

Az irodalmi mező periferiáján elhelyezkedő két kis nyelv, a holland és a magyar vonatkozásában nem magától értetődő, hogy egymás irodalmát fordításban széles körben ismerheti az olvasóközönség. Gondolhatnánk, hogy a 19. században ez a kölcsönös ismertség még kevésbé volt igaz. Ha azonban egy kicsit mélyebbre ásunk, meglepő eredményekre juthatunk.

A magyar olvasók valóban kevés holland nyelvű művel találkozhattak a 19. században. Hendrik Conscience, Louis Couperus vagy J. ten Brink műveit fordították ugyan

magyarrá,¹ de az érdeklődés mindenképpen mérsékelt volt. Magyar szerzők műveit is fordították hollandra a 19. században. Madách Imre, Jósika Miklós, Eötvös József, Mikszáth Kálmán és Jókai Mór műveit is olvashatták hollandul.² A kritikákból azonban néha kiderül, a magyar irodalom ismeretlen terep volt a holland olvasók számára. A befolyásos holland irodalmi folyóirat, a *Vaderlandsche Letteroefeningen* vitriolos tollú, névtelen kritikusa 1857-ben Jósika Miklós németből hollandra fordított *De familie Mailly*³ című regényét meglehetősen lehúzta, majd azon tűnődött, hogy a szerző, „Nicolaas Josika” vajon orosz vagy francia író lehet.⁴ Persze voltak olyan szakértők Hollandiában, akik komolyan foglalkoztak a magyar irodalommal. Közülük a legkiemelkedőbb a 19. század második felében az A.S.C. Wallis álnéven publikáló Adéle Opzoomer (1856–1925), a magyar református püspök, Antal Géza (1866–1934) holland felesége volt.⁵ Opzoomer fordította hollandra Madách *Az ember tragédiáját* [*De tragedie van de mens*], valamint a holland irodalmi folyóiratban, a *De Gids*ben közölt versfordításokat Petőfi Sándortól, Tompa Mihálytól és Tóth Kálmántól is. Emellett holland lapokban tanulmányokat közölt a magyar költészetéről.

A 20. század elején megnőtt az érdeklődés egymás irodalma iránt. Ez annak is volt köszönhető, hogy voltak olyan fordítók és szerzők, akik fontosnak tartották a holland irodalom magyarországi megismertetését, valamint a magyar irodalom hollandiai elterjesztését. Közéjük tartozott a debreceni teológus, műfordító és irodalomtörténész Nagy Zsigmond (1860–1922) is. Az ő nevéhez fűződik az első magyar nyelvű holland irodalomtörténet⁶ és ő lett volna a vezetője az első magyarországi néderlandisztika tanszéknek a Debreceni Egyetemen, 1921-ben. A terv Nagy Zsigmond hirtelen halála miatt hiúsult meg.⁷ A 20. század első két évtizedében csak maroknyi holland szerzőt fordítottak magyarrá: Joost van den Vondel, Herman Heijermans, Louis Couperus, Nicolas Beets és Multatuli [a *Max Havelaar* című regényből a két bennszülött, Saïdja és Adinda történetét] műveit.⁸

1 Hendrik Conscience, *A matróz családja*, Laiszky, Esztergom, 1891; Hendrik Conscience, *A szegény nemes: flamand beszély*, franciából fordította Greguss Ágost, Franklin, Budapest, 1876.; Hendrik Conscience, *Catilina titka*, Pécsi Figyelő, Pécs, 1898; Hendrik Conscience, *Flamand csöndélet. Elbeszélések*, Diepenbrock Menyhért után németből fordította Szabó Imre, Szabóky Adolf, Pest, 1858. (Lásd bővebben: Juhász Ildikó, *Egy flamand történet két élete = Oda-vissza*, szerk. Gera Judit – Vesztergom Janina, ELTE Eötvös, Budapest, 2018, 83–98.) Louis Couperus, *Végzet*, fordította Ignotius, Singer-Wolfner, Budapest, 1893 Jan ten Brink, *Jeanette és Juanito*, Athenaeum, Budapest, 1897.

2 Imre Madách, *De tragedie van de mensch: dramatisch gedicht*, átdolgozta és a bevezetőt írta A.S.C. Wallis, Beijers-Dannenfelser, Amsterdam, 1887.; Nicolaus Josika, *De familie Mailly*, németből fordította S.S. Deventer, J. de Lange, 1856.; Baron Joseph Eötvös, *Hongaarse dorpsverhalen*, németből fordította S. van Nes, Ten Cate, Zwolle, 1863; Josef Vrijheer van Eötvös, *De dorpsnotaris*, fordítás németből hollandra, A. ter Gunne, Deventer, 1874; Koloman Mikszáth, *Een paar steveltjes: een Hongaarsch schetsje*, fordította Eugeen van Oye, De Vlaamsche Kunstbode, 19/2., 126–129.

3 A regény magyarul sosem jelent meg, eredetileg németül, *Die familie Mailly* címen adták ki 1850-ben. *Korte mededelingen*, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1857, deel I. 322–323.

5 Ton van Kalmthout, *Adéle és a messzi országból jött komoly fiatalember = Oda-vissza*, 99–114.; Gera Judit, A.S.C. Wallis életének és munkásságának megközelítései = *Oda-vissza*, 115–152.

6 Nagy Zsigmond, *A németalföldi irodalom története = Egyetemes Irodalomtörténet*, szerk. Heinrich Gusztáv, III., Franklin Társulat, Budapest, 1907, 343–398.

7 Bozzay Réka, *Holland tanszék alapításának kísérlete a két világháború között*, Gerundium, 2016/3-4., 61–71.

8 Joost van den Vondel, *Lucifer*, ford. Nagy Zsigmond, Franklin, Budapest, 1913.; Herman Heijermans, *A 80-as szám: képek az életből a nép számára*, Világosság, Budapest, 1906.; Herman Heijermans, *A Mária*, Eke, Budapest, 1912.; Herman Heijermans, *A vörös kalóz/A fecskesalád a levegőben*, ford.

1920 után nagy lendületet kapott a holland–magyar kulturális transzfer. Ebben jelentős szerepe volt az 1920-ban kezdődött gyermekmentő akciónak, melynek eredményeképpen a hollandok számára Magyarország felkerült a térképre. Fellendült a turizmus, a kereskedelem, megélénkültek az egyházi és a politikai kapcsolatok és az érdeklődés középpontjába került a kulturális transzfer is.⁹ Az irodalmi kapcsolatok terén különleges szerepe volt az 1930 és 1938 között Budapesten élő Székely házaspárnak. Székely László [1892–1946] és holland felesége, Madelon Lulofs [1899–1958] nemcsak számos magyar és holland író művét fordították le, köztük Márai Sándor, Kassák Lajos és Molnár Ferenc írásait, de maguk is sikeres írók voltak.¹⁰

A továbbiakban Jókai Mór hollandiai recepciójára koncentrálok és azt vizsgálom, hogy milyen szerepe volt a magyar írófejedelemnek a holland irodalmi mezőben a 19. és a 20. században.

Jókai művei Hollandiában

Jókai születésének századik évfordulójára, 1925-ben jelent meg Rákosi Jenő tollából egy bibliográfia a *Magyar Bibliofil Szemlében*, mely az akkor már huszonegy éve halott magyar író fordításban megjelent műveit összegzi.¹¹ A lista szerint Jókai négy regénye jelent meg hollandul: *Az új földesúr* [*De nieuwe landheer* 1869],¹² *A szegény gazdagok* [*De arme rijken!* 1873],¹³ *Kedves atyafiak* [*Lieve Olvedverwanten* 1874]¹⁴ és a *Szomorú napok* [*Treurige dagen* 1875].¹⁵

A *De nieuwe landheer* megjelenését követően két évvel a neves holland irodalmi folyóiratban, a *Vaderlandsche Letteroefeningenben* jelent meg recenzió a regényről. A folyóiratot még 1761-ben egy testvérpár alapította, Cornelis és Petrus Loosjes. A felvilágosodás szellemében fogant lap egészen 1876-ig folyamatosan, havonta jelent meg. Vaskos számai 50–100 oldalra rúgtak, melyek irodalmi és kulturális ismertető

Balla Mihály, Budapest, Athenaeum, 1913; Herman Heijermans, *Ahasvér*, fordította Katona Gábor, Politzer, Budapest, 1911.; Herman Heijermans, *Ghettó*, fordította Hevesi Sándor, Lampel, Budapest 1903; Herman Heijermans, *Remény*, ford. Hevesi Sándor, Lampel, Budapest, 1909; Herman Heijermans, *Zsidó fufang*, Budapest, Bécs, 1904; Louis Couperus, *Heliogabalus*, ford. Lendvai István, Kultúra, Budapest, 1918; Beets *Camera Obscura* című művéből Nagy Zsigmond fordított magyarra részleteket és azokat megjelentette a *Debreczeni Képes Kalendáriumban*. Lásd erről: Bozzay, *i. m.*; Multatuli, *Szaidzsa és egyéb elbeszélések*, ford. Gábor Ignác – Lampel Róbert, Budapest, 1901. A magyar fordításról lásd: Gera Judit, *Multatuli négy élete Magyarországon = Debrecenről Amszterdamiig*, szerk. Pusztai Gábor – Bozzay Réka, DE Néderlandisztika Tanszék, Debrecen, 2010, 331–344.

9 Réthelyi Orsolya, *Az új rokonság. A gyermekvonatok a kora '20-as évek magyar kultúrájában = A gyermekvonatok*, szerk. Maarten J. Aalders – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya, L'Harmattan, Budapest, 2020, 79–110.

10 Pusztai Gábor, *A magyar irodalom hollandiai nagykövetei*, Alföld, 2015/2., 93–101.

11 Rákosi Jenő, *Jókai külföldön*, Magyar Bibliofil Szemle, 1925/október-december, 264–283. A cikkben közölt bibliográfiai adatok nem mindenhol pontosak, ezért ezeket az alábbiakban korrigáltam.

12 Maurice Jókai, *De nieuwe landheer*, angolra fordította Arthur S. Patterson, angolból hollandra fordította Adolphine, A.E.C. van Someren, Zutphen, 1869.

13 Maurus Jókai, *De arme rijken!* németből fordította J.J. A. Goeverneur, R.J. Schierbeek, Groningen, 1874.

14 Holland adatbázisokban ennek a műnek semmilyen nyomát nem találtam. Véleményem szerint a holland cím is hibás. Maurits Jókai, *Lieve Olvedverwanten*, Arnhem, 1874.

15 Maurits Jókai, *Terurige dagen*, Zutphen, 1875.

cikkeket tartalmaztak. Később verseket és elbeszéléseket is közöltek. A lapnak a holland irodalmi életben meghatározó szerepe volt. A folyóirat már végnapjait élte, mikor az első Jókai-mű recenziója megjelent hasábjain. A Jókai-regény holland kiadásának alcíme *Hongaarse toestand* vagyis *Magyar állapotok* volt, melyről a recenzió hosszas elemzés után megállapítja, hogy a regényben leírt állapotok bizonyára nem a mostani, vagyis 1871-es állapotokra vonatkoznak. Az elbeszélő stílusát kifejezetten pozitívan értékeli a holland folyóirat kritikus: Jókai „rendkívül szórakoztató elbeszélő, jól ragadja meg a németek és a magyarok közötti különbséget, ügyesen sejteti, hogy 20 évvel ezelőtt egy szabadelvű ember mit gondolhatott az osztrák bürokráciáról, nagyon szórakoztató történetet mesél el és semmi olyat nem ír, ami miatt anyuka megbotránkozhatna és lányainak megtiltaná a regény elolvasását.”¹⁶ Viszont a kritikus szerint Jókai nem szárnyal a magasba és nem ás mélyre a regényben. Ennek ellenére összességében nincs kifogása a magyar író műve ellen. „Mi mást várhatnánk egy regénytől?” – teszi fel a költői kérdést a cikk szerzője.

A *De arme rijken!* recenzense Jókait hazájában és azon kívül is jól ismert újságíróként és „regény-költőként” (*roman-dichter*) aposztrofálja.¹⁷ A kritika a *De Gids* című holland irodalmi folyóiratban jelent meg 1875-ben *A szegény gazdagok* fordításáról. Az 1837-ben alapított lap a mai napig rendszeresen megjelenik. A folyóirat alapításának ötlete abból az elégedetlenségből fakadt, melyet az akkori fiatal írógeneráció táplált a kor meghatározó irodalmi folyóirata, a *Vaderlandsche Letteroefeningen* iránt. A 19. században a *De Gids* egy kifejezetten kritikus hangvételű folyóirat volt, melyben eredeti művek és műfordítások is helyet kaptak. Liberális szemléletű lapként távolságot tartottak a korban szokásos konzervatív kulturnacionalista és sovíniszta hangnemtől. A lap igyekezett a kor külföldi romantikus és realista irodalmát is megismertetni a holland olvasóval. 1863-ban csatlakozott a szerkesztőséghez a holland író és irodalomkritikus, Conrad Busken Huet (1826–1886). Az ő tevékenységének köszönhetően hangsúlyosabbá vált a lapban az irodalmi, irodalomkritikai vonal. Miután 1865-ben az alapító Potgieter és Busken Huet is elhagyták a szerkesztőséget, a lap csillaga leáldozott. Ez az az időszak, amikor Jókai regényének kritikája megjelenik a *De Gids*-ben. A kritikus azzal vezeti be írását, hogy sokat hallott a szerzőről, de nem osztozik annak csodálatában. Azt azonban elismeri, hogy Jókai rendkívül termékeny író. Az olyan regényfalók körében – folytatja a recenzió –, akik szeretik a vérfagyasztó leírásokat, bizonyára nagyon népszerű lehet a magyar szerző. Olvasóinak nem ajánlja, hogy este olvassák a könyvet, mivel a nap végén nem ajánlatos az izgalmak fokozása, amitől égnek áll az olvasó haja, vagy mindig idegesen a háta mögé kell lesnie. Hátrányként rója föl a szerzőnek, hogy jellemrajznak nyoma sincs a regényben, helyzeteket ír le, de a szereplők karakterével nem törődik. A dialógusok gyengék, a történet végén minden gyakorlott olvasó meg tudja jósolni. A regény nem okoz örömet, csak féltelmet, izgató ugyan, de nem kielégítő, ráadásul Magyarországról sem árul el sokat a külföldi olvasónak. A könyv felépítéséről sem sok jót mond a recenzió. Rendetlen, összevissza, mintha a magyar író bízva hírneve erejében, nem törődött volna a szöveg

16 J. Hoek, *Binnenlandse letterkunde Vertaalde romans*, *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1871. március 29., 195–197.

17 J. H. C. Heyse, *Bibliographisch album*, *De Gids* 39. (1875), 518–533.

felépítésével. Azonban az is elképzelhető – folytatja a kritikus –, hogy mindez részben a fordító hibája. Ezért azt tanácsolja a fordítónak, hogy a hírnevét óvandó inkább ne fordítson több könyvet Jókaitól. Ezután a nem éppen hízelgő kritika után ugyanez a recenzens Eötvös József *A falu jegyzője* című regényének holland fordításáról [*De dorpsnotaris*]¹⁸ kifejezetten pozitívan írt.¹⁹

Jókai, ahogy a fentiekből is kitűnik, nem aratott osztatlan sikert a holland irodalmi lapokban. Másik két hollandra fordított regényéről, a *Szomorú napokról* és a *Kedves atyafiakról* nem találtam kritikát, sőt még említést sem a holland sajtóban. És nem csak a kritikusok voltak tartózkodóak Jókai írói kvalitásaival kapcsolatban. Egy olvasó így nyilatkozott a magyar regényíróról: „Noha Jókai egy nagyon ismert író, mégsem ajánlanám.”²⁰

A fenti négy regénye mellett Jókainak halála után még négy műve látott napvilágot holland fordításban. Az *Europa* című holland irodalmi folyóiratban 1904-ben jelent meg az *Egy bál* című elbeszélésének fordítása [*Een bal*].²¹ A szerkesztők valószínűleg ezzel akartak tisztelni a nemzetközileg ismert írófejedelem emlékének. Jókai 1885-ben kiadott kisregénye, *A cigánybáró* egy évvel később németül is elérte az olvasóközönséget. Az ebből készült Strauss-operett holland fordítása 1929-ben látott napvilágot, *De zigeuner-baron* címmel.²²

Sivirsky Antal [1909–1993] hollandiai magyar író, irodalomtörténész és műfordító 1957-ben adta ki egy antológiát *Meesters der Hongaarse vertelkunst*²³ [*Magyar elbeszélők*] címmel. Az antológia egy sorozat része volt, mely 1948 és 1975 között jelent meg az amszterdami Meulenhoff kiadó gondozásában, és különböző országok irodalmát mutatta be a holland közönségnek. A magyar elbeszélőket felvonultató kötet megjelenésének időpontja nem lehet véletlen, hiszen az '56-os forradalom és a Hollandiába érkező több ezer menekült Magyarországra irányította a hollandok figyelmét. Ráadásul Jókai a holland sajtóban 1956 novemberében nem mint regényíró, hanem mint szabadságharcos, mint forradalmár bukkan fel, aki 1848–49-ben az elnyomás ellen küzdött.²⁴ A párhuzam az aktuális politikai helyzettel egyértelmű. Ebből az ösztársadalmi érdeklődésből szeretett volna profitálni a kiadó is, és ennek volt köszönhető, hogy az '56-os forradalom utáni évben már meg is jelent az antológia. Többek között Kosztolányi Dezső, Illyés Gyula, Petőfi Sándor, Nagy Lajos és Déry Tibor írásai, valamint Jókai *A két Markov* című elbeszélése kaptak helyet a kötetben. Az antológiáról megjelent ismertetésekből kiderül, hogy a holland olvasók eddig nem sokat tudhattak a magyar irodalomról.²⁵ A holland kritikusok nem írtak elismerően Jókai elbeszéléséről, mely szerintük egy humoros szöveg, de „nem irodalmi

18 Josef Vrijheer van Eötvös, *i. m.*

19 J. H. C. Heyse, *i. m.*

20 Anna de Savornin Lohman, *Spoedcorrespondentie*, De Hollandsche Lelie, 19. [1905–1906], 288.

21 Zutphense Courant, 1904. november 8. 4.

22 *De zigeuner-baron, Komische operette in drie bedrijven*, fordítás németből, Jókai Mór kisregénye alapján, J. Schnitzler átdolgozásában, Johan Strauss zenéjével, Holdert, Amsterdam, 1929.

23 *Meesters der Hongaarse vertelkunst*, szerk. Sivirsky Antal, Meulenhoff, Amsterdam, 1957.

24 *Mór Jókai ging meer dan eeuw geleden de Hongaren voor in de strijd voor de vrijheid*, Gelders Dagblad, 1956. november 24. 5.

25 F. Oudejans, *Om beurten dromerig en keihard. Boek vertellingen van Hongaren*, De Volkskrant, 1958. március 1., 11.

teljesítmény”, és inkább a fordítót dicsérték, mint a szerzőt.²⁶ Ennek ellenére a kötet több kiadást is megélt, sőt Jókai novelláját a holland rádióban többször is felolvasták.²⁷

Sivirszky fontos és elismert szereplője volt a hollandiai magyar közösségnek és a magyar kultúra avatott hollandiai terjesztőjének számított. Már 1933-ban, 24 évesen publikált egy rövidke, 79 oldalas könyvecskét a magyar kultúráról hollandul. Tanulmányt tett közzé Madách *Az ember tragédiájáról*, 1957-ben a Hollandiába érkezett magyar menekültek számára nyelvkönyvet írt,²⁸ a hollandoknak pedig magyar nyelvkönyvet adott ki. Részt vett a magyar–holland szótár szerkesztésében is.²⁹ Hollandiában a magyar irodalom szakértőjének számított, de a holland irodalomról is publikált. Számos magyar irodalmi művet fordított hollandra, például Illyés Gyulától a *Puszták népét* [*Het volk van mijn poesta*], az *Ebéd a kastély-bant* [*Noenmaal op het kasteel*] és más írásait, József Attila verseit, Mikszáth Kálmán *Különös házasságát* [*Een vreemd huwelijk*] és Déry Tibor *Ítélet nincs* [*Geen oordeel*] című művét. Maros Antal írói álnéven több művet is publikált hollandul.

Az *aranyember* hollandiai megjelenése Jan Cremer (1940-) holland író nevéhez fűződik. Cremer a hatvanas évek ünnepeit irodalmi fenegyereke volt, akit a konzervatív sajtó lehúzott, de az olvasók imádták. Származását tekintve félig magyar volt. Magyar édesanyja még a háború előtt költözött Hollandiába, a család Enschedeben lakott. Cremer apja, idősebb Jan Cremer 1942-ben, a német megszállás alatt vesztette életét. A kis Jan Cremer háborús gyermekként nélkülözések közepette nőtt fel, majd 16 éves korában elhagyta Kelet-Hollandiát, és jelentkezett a holland haditengerészethez. Bejárta a világot, később újságíróként és festőként is dolgozott. 1964-ben jelent meg első regénye, az *Ik, Jan Cremer* [Én, Jan Cremer], mely bombaként robbant a holland irodalmi életben. Két évvel később jött a folytatás is, az *Ik, Jan Cremer tweede boek* [Én, Jan Cremer, második rész], majd a harmadik rész. A könyvek hatalmas sikert arattak Hollandiában és azon kívül is. 2008-ban jelent meg első könyvének 52. kiadása. Cremer irodalmi szócsövénév vált saját lázadó generációjának. A hatvanas évek forradalmi hangulatát, a konvenciók elleni lázadást, a generációs konfliktusokat, a szigorúan strukturált és ideológiai alapon zárt csoportokba rendeződött holland társadalom elleni rebelliót tükrözik Cremer művei. Cremer provokált és mindent megtett annak érdekében, hogy a konzervatív holland irodalmi életet kibillentse egyensúlyából. Az olyan kijelentései, mint: „Én nem olvasok, engem olvasnak.” vagy „Rembrandt? Az meg ki? Nem értek a sporthoz.” az örületbe kergették a kritikusokat és a holland nyárspolgárt, viszont ezek a botrányok nagyban hozzájárultak ismertségéhez és könyveinek eladási sikeréhez. Cremer a hetvenes években tért vissza magyar gyökereihez. Arra használta fel hírnevét és irodalmi sikereivel megkeresett pénzének egy részét, hogy Hollandiában népszerűsítse a magyar kultúrát és irodalmat. Ennek érdekében könyvsorozatot indított *Hongaars Archief* [*Magyar Archivum*] címen, melyben a magyar irodalom klasszikusait kívánta megismertetni a holland olvasókkal.³⁰ Ebben a sorozatban jelent meg Kosztolányi Dezső *Édes Annája* [*Anna*], Gárdonyi Géza

26 Sjoerd Leiker, *Hongaarse vertellers voorbeeldig vertaald*, Het Vrije Volk, 1958. március 1., 12.

27 *Vrije Geluiden*, 1958. január 25., 31.; *Vrije Geluiden*, 1959. július 25., 5.

28 Sivirszky Antal, *Holland nyelvkönyv*, Amsterdam, 1957.

29 Véber Gyula, *Magyar–holland szótár*, Van Goor Zonen, Den Haag, 1961.

30 *Hongaars Archief*, Algemeen Dagblad 1983. március 25., 22.

Egri csillagok [*De sterren van Eger*], Mikszáth Kálmán *Különös házasság* [*Een vreemd huwelijk*], Móricz Zsigmond *A boldog ember* [*De gelukkige mens*] és Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* [*De vijfde zegel*] című regénye mellett Jókai *Az aranyembere* [*De man van goud*] is. A sorozat nem volt sikeres. A nyolcvanas évek elején a holland olvasókat szemmel láthatólag nem érdekelte a klasszikus magyar irodalom. A hat magyar regény megjelenése után a sorozat leállt, a kezdeményezés elhalt.

Jókai a holland sajtóban

Mindamellet, hogy Jókai irodalmi teljesítményét a holland irodalmi folyóiratok nem feltétlenül csak pozitívan értékelték, feltűnő, hogy milyen nagy figyelmet szenteltek Jókainak mint közszereplőnek. Jókai nemzetközi sztár volt, akit Hollandiában is úgy kezeltek, mint egy külföldi celebet. Az alábbiakban néhány példán keresztül mutatom be, hogy Jókai Hollandiában milyen szerepet töltött be a sajtóban, illetve az ismeretterjesztő irodalomban.

A francia szerző, Victor Tissot [1844–1917] Magyarországról megjelent útikönyvében, a *Voyage au pays des Tziganes* [*Utazás a cigányok országába*], mely hollandul is megjelent *Reis naar het land der Zigeuners* címmel 1882-ben, külön fejezetet szentel Jókainak.³¹ A könyv tizenkilencedik fejezetében a francia szerző nemcsak Jókai életrajzát és írói pályafutását közli, hanem leírja Balatonfüreden tett látogatását is a magyar írónál.

Egy irodalomkritikus, aki 1896-ban a holland író, Willem Paap [1856-1923] legújabb, *Jeanne Collette* című regényét mutatta be az amszterdami napilap, a *Het nieuws van de dag* hasábjain, hivatkozási pontként Jókait idézte, aki az egész társadalmat veszélyeztető, materialista, pénzimádó, az „aranyat istenítő” világnézetre figyelmeztetett.³² A lap vasárnapi különszámában, a *Zondagsblad*ban 1897. április 11-én címlapon jelent meg egy névtelenségbe burkolódzó holland újságíró beszámolója Jókainál tett látogatásáról.³³ A beszámoló a millenniumi ünnepek leírásával kezdődik, majd a magyarok zene és költészet iránti szeretetét ecseteli, miközben a szokásos klisékkel [szabadságszeretet, élet a pusztán, Árpád vezér, cigányzene, lánglelkű költők] traktálja az olvasót. Ezután konstatálja, hogy Jókai [Maurits Jokai] a magyarok bálványa: nemcsak a könyvekben találkozik vele, de Jókai képe kint lóg egy budai borbélyüzletben, ahol a borbély lelkesedéssel beszél a külföldi vendégnek a magyar íróról. A holland újságíró Jókait a nemzet hangjának, látnoknak, prófétának nevezi, akit Magyarország a szívébe zárt. A millenniumi ünnepeket arra használta ki az újságíró, hogy egy amerikai és egy lengyel kollégájával együtt meglátogassák Jókait otthonában. Ahogy írja, nem ők voltak az egyetlenek, hiszen naponta kisebb csoportok várakoztak az író háza előtt, bebocsátásra várva. Miután bekísérték őket Jókaihoz, az író így köszöntötte őket: „Három férfi három olyan országból, melyek tudják, hogy mit jelent a szabadságért harcolni. A negyedik én vagyok.” A beszélgetés témája tehát a szabadság szeretete, a szabadságért folytatott küzdelem fontossága volt, melyben a magyar költőfejedelem saját szerepét a szellemi szabadság életben

31 Victor Tissot, *Reis naar het land der Zigeuners = De wereldbol*, szerk. J. B. Rietstap J. Voltelen, Arnhem, 1882, 411–421.

32 *Kunst*, *Het Nieuws van de Dag*, 1896. október 5., 13.

33 J.H.R., *Bij Maurits Jokai*, *Zondagsblad van Het Nieuws van de Dag*, 1897. április 11., 1–2.

tartásában látta. A beszámoló kiemelte, hogy Jókai az amerikai újságírónak elmondta, „egy Istennek tetsző, általa megáldott nemes harc az, melyben Észak-Amerika államai a rabszolgaság eltörléséért küzdöttek.”³⁴ A holland újságírónak azt mondta: „Az ön országa a szabadságért folytatott küzdelemben minden nemzet számára példaként kell hogy álljon. Magyarországnak kötelessége fejet hajtani az ősi Hollandia előtt, mivel a holland admirális, Michiel Adriaenszoon de Ruyter magyar prédikátorokat mentett meg. Magyarország ma is hálás ezért Hollandiának. Néhány éve Debrecenben emeltek emlékművet a hős tiszteletére.”³⁵ Búcsuzóul Jókai a három újságírónak egy-egy portrét ajándékozott saját magáról.

Az irodalomhoz nem köthető, de Jókairól szóló hírek is megjárták a holland sajtót. Írtak arról, hogy Jókai sógornője [Károly nevű bátyjának felesége, Csontos Klára] milyen tragikus baleset következtében hunyt el Komáromban, 1882-ben.³⁶ Arról is cikkeztek a hollandok, hogy Budapesten hogyan ünnepelték Jókai írói pályafutásának ötvenedik évfordulóját,³⁷ sőt, egy nappal később arra is kitértek, hogy a magyar sajtó mennyire elégedetlen volt az ünnepekkel, mivel a Tisza Kálmán miniszterelnök által felolvasott, kimért hangú levélben a király egyszerűen csak gratulált a magyar írófejedelemnek.³⁸ A holland olvasó azt is megtudhatta, ha Jókai „erősen gyengékedik”,³⁹ hogy Kossuth temetésén ő mondta az országgyűlés nevében az egyik gyászbeszédet,⁴⁰ hogy Jókai „gázmérgezés” miatt megbetegedett,⁴¹ és egyes lapok öngyilkossági kísérletről cikkeztek.⁴² A magyar író reagált ez utóbbi hírre egy olasz lapnak, amit a holland *De Telegraaf* át is vett. Ebben Jókai badarságnak nevezte az öngyilkossági kísérletről szóló híreket, majd hozzátette: „Nem vagyok olyan bolond, hogy még a szüret előtt véget vessek az életemnek!”⁴³ Arról is írtak a holland lapok, hogy a brüsszeli békekonferencián Apponyi mellett az „osztrák” delegáció tagja volt,⁴⁴ hogy a magyar Békesszövetség elnökévé választotta,⁴⁵ hogy a parlament felsőházi tagjává nevezték ki,⁴⁶ vagy hogy Petőfi halálának ötvenedik évfordulóján rendezett budapesti ünnepségen Jókai olvasott fel egy verset.⁴⁷ A holland sajtó szívesen adott hírt Jókaival kapcsolatos botrányokról, érdekességekről is. Az *Algemeen Handelsblad*

34 Uo.

35 Uo.

36 *Gemengde berichten*, Nieuwe Haarlemsche Courant, 1882. június 11., 2.

37 *De Engelsche Mail*, De Locomotief, 1894. február 12., 1.; *Kunstnieuws*, Rotterdamsch Nieuwsblad 1894. január 9., 1.

38 *Kunstnieuws*, Rotterdamsch Nieuwsblad, 1894. január 10., 1.

39 *Kunst en Letteren*, Algemeen Handelsblad, 1894. február 3., 1.

40 *Buitenland*, Rotterdamsch Nieuwsblad, 1894. március 30., 2.; *Buitenlandsch Overzicht*, Standaard 1894. április 4., 1.

41 *Kunst en Sport*, Rotterdamsch Nieuwsblad, 1894. szeptember 12., 5.

42 *De Hollandsche Mail*, De Locomotief, 1894. október 19., 2.

43 *Gemengde Mededelingen*, De Telegraaf, 1894. szeptember 22., 1.

44 *Interparlementair Vredescongres*, Algemeen Handelsblad, 1895. augusztus 14., 1. Egy nappal később idézik is Jókai beszédét, melyben kétségesnek tartja a konferencia kimenetelét, hiszen „amíg csak két ember él is a földön, mindig veszekedni fognak azon, hogy hogyan kell keresztet vetni.” *Het interparlementair vredescongres*, Algemeen Handelsblad, 1895. augusztus 15., 1.

45 *Gemengde buitenlandse berichten*, Algemeen Handelsblad, 1895. december 18., 1.

46 *Kunst en Wetenschappen*, Algemeen Handelsblad, 1897. január 28., 2.

47 *Kunst en Letteren*, Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage, 1899. augusztus 5., 4.

az új század kezdetén arról számolt be, hogy a francia lap, a *Figaro* több neves írónak tette fel ugyanazokat a kérdéseket az irodalomról, és elkövették azt a hibát, hogy Jókait az osztrák irodalomról, és nem a magyarról kérdezték. Jókai ironikus, élcélődő válaszát a holland lap teljes terjedelmében közölte.⁴⁸ Az is hír volt a holland sajtóban, hogy a 72 éves Jókai feleségül vette az ifjú színésznőt, a 18 éves Nagy Bellát,⁴⁹ vagy hogy a magyar parlamentben Jókai éves 8000 koronás járandóságát meg akarták vonni, és emiatt heves vita alakult ki a képviselők között.⁵⁰ 1904-ben a holland újságok természetesen beszámoltak Jókai haláláról is.⁵¹ Azonban azt, hogy a magyar író hollandiai ismertsége mennyire relatív volt, a *De Standaard* című napilapban megjelent, 1904-ben elhunyt híres emberek listája is jelzi. A hírességek között ott van Mathilde Bonaparte, Izabella spanyol királyné, a búr Paul Kruger, a dél-afrikai Transvaal elnöke és „Maurits Jokai” is, akit azonban magyar festőként emlegetnek.⁵²

Jókai születésének századik évfordulóján, 1925-ben a *Nieuwe Rotterdamsche Courant* arról adott hírt, hogy Komáromban megemlékezéseket tartottak és hogy Antal Géza a Rotterdami Körben beszédet tartott Jókairól.⁵³ Halálának ötvenedik évfordulóján pedig a *Tubantia* című napilap egészoldalas, képekkel illusztrált cikkben emlékezett meg a „nagy magyar mesemondóról.”⁵⁴

Jókai szerepe a holland sajtóban tehát messze nem az irodalmi tevékenységére korlátozódik. Sőt, a műveivel kapcsolatos hírek erős kisebbségben vannak. Sokkal több sajtóhír szól a magyar író magánéletéről, politikai szerepvállalásáról, családjáról vagy botránnyairól. Jókait mint európai hírességet a holland sajtó árgus szemekkel figyelte, és a külföldi lapokból is szívesen vett át róla szóló híreket. A magyar író a holland olvasók számára egy olyan 19. századi celeb volt, aki mindenhol feltűnt a sajtóban: mint nemzetközi küldöttségi tag Brüsszelben, mint parlamenti képviselő, mint felsőházi tag, mint főszerkesztő, mint hősszerelmes, mint ünnepelt író vagy mint az akadémia tagja.

Jókai irodalomtörténeti megítélése Hollandiában

Annak ellenére, hogy az irodalmi folyóiratok kritikussai előszeretettel köszöriülték nyelvüket Jókai művein, az irodalomtörténészek ennél sokkal kegyesebbek voltak a magyar íróhoz. Jan ten Brink (1834–1901) író, irodalomtörténész, a Leideni Egyetem professzora elismerően nyilatkozott Jókairól. Szerinte „Moritz Jokai” a „magyar parasztok” ünnepelt írója, akit Turgyenjevhez, Tolsztojhoz és a flamand Hendrik Conscience-hoz hasonlított.⁵⁵ Máskor Jókai és a német Berthold Auerbach (1812–1882), az osztrák Leopold Sacher-Masoch (1836–1895), valamint Frits Reuter (1810–1874) között vont párhuzamot.⁵⁶

48 *Een antwoord van Jokai*, 1900. február 23., 2. A cikket a gyarmati lapok is átvették: *Een antwoord van Jokai*, De Sumatra Post 1900. március 19., 2.

49 *Wetenschap en Kunst*, Het Nieuws van de Dag, 1899. szeptember 20., 6.

50 *Tumult in de Hongaarsche kamer*, De Locomotief, 1902. május 26., 5.

51 *Telegrammen*, Soerabajaasch-Handelsblad, 1904. május 7., 7.

52 *Varia*, De Standaard 1905. január 2., 1.

53 *Maurus Jókai*, Nieuwe Rotterdamsche, Courant 1925. március 11., 2.

54 *Mór Jókai, de Hongaarse fabeldichter*, Tubantia, 1954. július 10., 15.

55 Jan ten Brink, *Jacob Jan Cremer*, De Vlaamsche Kunstbode 17. [1887], 496–505.

56 Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandse letteren in de XIXde eeuw*, I., Tj. van Holkema, Amsterdam, 1880, 260.

A *Rotterdamsche Nieuwsblad* Jókait „a magyar Alexander Dumas”-nak nevezte, méltatta termékeny írói pályáját, szobrászi és festői tehetségét, valamint említést tett újságírói, szerkesztői és számos tudományos, társadalmi szerepvállalásáról is.⁵⁷

A már korábban említett A.S.C. Wallis 1889-ben, a magyar irodalomról szóló tanulmányában is fölbukkan Jókai Petőfi barátjaként és mint „a magyar irodalom kiemelkedő prózáirója”.⁵⁸

J.S. Warren Arany János *Toldijáról* írt tanulmányában, mely a *De Gids*-ben jelent meg, Jókait Alexander Dumas és Victor Hugo „keverékeként” írja le.⁵⁹ Megjegyzem, hogy Warren az első holland szerző, aki helyesen írja le Jókai nevét (Jókai Mór) miközben Arany Jánost „Jan Arany”-nak nevezi. A magyar olvasó megkönnyebbülten konstatálhatja, hogy nem csak mi kezeltük lazán a külföldi nevek leírását [gondoljunk Verne Gyulára, May Károlyra vagy a már említett De Ruyter Mihályra], hanem [legalábbis ebben a korban] a hollandok is.

1894-ben a *Het Belfort* folyóirat Jókai körüli magyarországi ünnepekről adott hírt és méltatta a magyar írókat. A katolikus lapot 1885-ben alapították a belgiumi Gent-ben, mely 1899-ben fuzionált a *Dietsche Warande* című irodalmi folyóirattal. A mai napig megjelenő *Dietsche Warande en Belfort* a holland nyelvterület egyik legrégebb, legpatinásabb irodalmi, kulturális folyóiratának számít. A magyar olvasó talán nem is ismert volna rá Jókai nevére, akinek nem csak a keresztnévét formálták át Mauritsra, hanem a holland kiejtést megkönnyítendő a vezetéknevét is Jókai-nak írták.⁶⁰

A holland lelkész W. A. Dekker (1888–1975) aktív szerepet játszott az első világháború utáni magyar gyermeksegélyezési akciókban, amiért Debrecenben díszdoktori címet is kapott.⁶¹ Magyarországról szóló irodalomtörténeti munkájában a *Van godsdienst en vaderland*-ban külön fejezetet szentelt Jókainak. A „legtöbbet olvasott magyar író” a szerző Dickenshez hasonlította.⁶²

A *Katholieke Encyclopaedie* szerint Jókai „egy kifogyhatatlan fantáziájú regényíró [...] a magyar Hendrik Conscience.”⁶³ Nem véletlen, hogy a belga Conscience-hez hasonlítja a szerző a magyar írókat. Hendrik Conscience (1812–1883) a flamand romantika kiemelkedő alakja, aki flamand nemzeti érzelmeket felszító történelmi regényeivel szülőföldje legnépszerűbb írója volt a 19. században, és akinek szobra a mai napig az antwerpeni városi könyvtár előtt áll.

Elly Hoekstra (1897–1950) olasz és magyar tanulmányait követően (magyarul valószínűleg a Debreceni Nyári Egyetem kurzusain tanult) 1938-ban kinevezték az Utrechti Egyetem magántanárává [privaatdocent], ahol magyar nyelvet, majd 1940-től magyar irodalmat is oktatott. Könyvet írt a magyar nyelvtanról [*Beknopte Hongaarse grammatica*] és tanulmányokat publikált a magyar irodalomról is. Egyik cikkében Jókait a „magyar Dickensnek” nevezi.⁶⁴ A fent említett irodalomtörténészekhez hasonlóan

57 *Kunstnieuws*, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 1894. január 22., 1.

58 A.S.C. Wallis, *Schetsen uit de Hongaarsche poëzie*, *De Gids* 53. [1889], 1–49.

59 J.S. Warren, *Hongaarsche volkspoëzie. De 'Toldi' van Jan Arany*, *De Gids* 55. [1891], 444–472.

60 *Maurits Jókai*, *Het Belfort* 9. [1984], 173.

61 Bozzay Réka, *Holland díszdoktorok a Debreceni Egyetemen a két világháború között*, *Gerundium*, 2019/1., 63–91.

62 W.A. Dekker, *Van godsdienst en vaderland*, Callenbach, Nijkerk, 1939, 241.

63 *Hongaarsche taal- en letterkunde = Katholieke Encyclopaedie*, 13. rész, Vondel, Amsterdam, 1936, 508.

64 Elly Hoekstra, *De religieuze element in de Hongaarsche letterkunde*, *De Nieuwe Gids* 53. [1938], 275–288.

Jolanta Jastrzebska 1984-es cikkében Jókait Walter Scott és Victor Hugo hagyományainak folytatójaként látja.⁶⁵

Összegzésül kijelenthetjük, hogy a 19. és 20. századi holland sajtó Jókai számos arcát tárta az olvasók elé. A holland irodalomkritika Jókai korában meglehetősen negatívan viszonyult a magyar szerző hollandul megjelent írásaihoz. Sem a *De Gids*, sem pedig a *Vaderlandsche Letteroefeningen* recenziója nem fukarkodott a feddő szavakkal, de gyakran kiemelték, hogy a magyar szerző rendkívül sokat publikál. Az utókor irodalomtörténészei azonban kifejezetten elismerően szólnak Jókairól. Nagy európai írókkal állítják párhuzamba, Dickens, Hugo, Dumas, Scott mellett említik a nevét. Legnagyobb népszerűsége Hollandiában azonban nem irodalmi tevékenysége révén tett szert Jókai, hanem politikai, társadalmi és magánéleti szereplése, botrányai miatt. Jókai a hollandok szemében egy érdekes, egzotikus, külföldi irodalmi celeb volt.

65 Jolanta Jastrzebska, *Hongaarse proza in Nederlandse vertaling*, Bzzletin 13. (1984–1985), 41–50.